

K metodologickým otázkám analýzy sociálních procesů

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Předním úkolem rozvoje soudobé marxistické vědy je zkoumání dialektiky výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Rostoucí komplexnost a složitost všech společenských procesů vyžaduje, aby byla rozvíjena vědecká teorie na základě poznání konkrétních faktů, konkrétních podmínek. To je také objektivní a velmi praktický základ rozvoje marxistické sociologie jako vědy, která díky své specifické metodické vybavenosti umožňuje efektivně shromažďovat data o sociálních jevech a jejich analýzou se dobírat poznání nových společenských procesů rozvíjejících se v důsledku působení objektivních zákonů vývoje.

Zkušenosti z řešení praktických problémů v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti, zobecnění poznatků z oblasti rozvoje a fungování všech sfér společenského života ukazují, že společenskovědní fronta je dosud mnoho dlužna zejména rozpracování marxisticko-leninské teorie řízení sociálně ekonomických a sociálně politických procesů. Společenská věda je zatím příliš soustředěna na obecně metodologické problémy a je proto oprávněná kritika, která byla vznesena na její adresu na XXVI. sjezdu KSSS a která zřejmě platí i o situaci této oblasti u nás. „...byl udělán velký kus práce, která si zasluhuje uznání. Avšak zdaleka ne vše na poli společenských věd vyvolává uspokojení. Dosud nebyla překonána tendence scholastického teoretizování, o němž se mluvilo i na XXV. sjezdu. Filozofové velmi často raději dokazují dokázané, místo aby zdůvodňovali nové jevy života“ [XXVI. sjezd 1981 : 77—78].

V oblasti marxisticko-leninské sociologie se i v našich podmínkách projevují podobné problémy. Naše sociologická badatelská činnost je kromě toho stále až příliš soustředěna na technické, metodické a některé nejobecnější metodologické otázky, zatímco řešení hlavních metodologických a meritorních problémů, významných pro praktické využití v řízení procesů budování socialismu, zaostává. To platí přesto, že jak v oblasti základního, tak i aplikovaného výzkumu byly publikovány zajímavé a podnětné práce s praktickým vyústěním. Jejich hodnota je však značně snižována tím, že nejsou vyjasněny a dostatečně propracovány cesty vstupu tohoto druhu sociální informace do řídicího rozhodování. To má řadu příčin. Z nich mnohé spočívají mimo vlastní společenskovědní sféru. Jednou z příčin, která však nesporně leží v sociologii samé, je dosud malá propracovanost dostatečně obecných a současně dostatečně praktických teorií. Tento fakt je samotnými sociology pocítován velmi výrazně a objevuje se v požadavcích na koncipování sociologické teorie (nebo teorií), jež by vycházela z teoreticko-metodologického základu tří základních součástí marxismu-leninismu a současně reflektovala sociální realitu v její konkrétní historicky vymezené etapě. Předpokládá se oprávněně, že tato forma poznání je vhodná pro adekvátnější vstupy do řízení společenských procesů.

Ústředním problémem marxistické sociologie v současné době tedy je rozpracování historického materialismu jako nejobecnější marxistické sociologické teorie až do roviny zkoumání jednotlivých sociálních procesů tak, aby bylo

možno postihnout jejich dynamiku, směr, významnost a schopnost ovlivňovat další procesy. Úkolem tedy je postihnout společenský pohyb v celku i pohyb relativně samostatných sociálních systémů, a to v dostatečně konkrétní a exaktní podobě tak, aby bylo možno nejen provádět teoretickou explana-ci těchto procesů, ale i jejich prognózování v komplexní podobě. Většina dosa-vadních praktik sociologického zkoumání společnosti však takovéto poznání umožňuje jen částečně. Je zaměřena především na strukturní výzkum nebo na výzkum dílčích a izolovaně pojatých částí společenského organismu. Plyne to zřejmě z dosaženého stavu rozvoje této vědy. Nelze se však smířit s tím, že so-ciologický výzkum poskytuje sice poměrně podrobný, ale převážně pouze sta-tický obraz o zkoumaném jevu, že sociologický výzkum není schopen dosta-tečně exaktně a komplexně zachytit vývoj sociálních jevů. To samozřejmě ne-znamená, že dobrý výzkum stavu určitého problému nemůže být vhodným vý-chodiskem jak pro rozvoj vědy, tak pro praktická opatření.

Řešení tohoto složitého problému vyžaduje předem si ujasnit možnosti posti-žení změny, vývoje, procesu prostřednictvím sociologických metod.

První otázka, která vyvstane, začneme-li se zabývat pojmem „sociální pro-ces“, je spojena s tím, že vlastně dosud přesně neznáme jeho obsah. Tato nejas-nost se netýká pouze adjektiva sociální, ale i samého pojmu proces. Velmi ob-tížně bychom hledali v literatuře vymezení těchto pojmů v preciznější podobě. Obecně se pojmem proces rozumí něco, co je v pohybu, ve vývoji, co směřuje zpravidla od jedné kvality věci, jevu, předmětu ke kvalitě jiné. Tak mluvíme o procesu sbližování tříd, procesu zrání osobnosti, procesu adaptace, rozkladu kapitalismu, procesu budování rozvinuté socialistické společnosti atd. Přestože pojem proces není dostatečně vymezen, je zřejmé, že implikuje vývojovou změ-nu (progresivní či regresivní) určitého objektu. Zdá se, že bychom proto mohli být s tímto kontextovým chápáním pojmu proces spokojeni a že není třeba se jím podrobně dále zabývat.

Domnívám se, že tak by tomu mohlo být tehdy, neoznačoval-li by tento po-jem právě jednu z nejdůležitějších vlastností sociálních jevů, nebyl-li by fak-ticky synonymem pro základní atribut hmoty vůbec.(1) Pojmy, jako sociální proces, změna, vývoj, pohyb, postup atd. slouží k zachycení, poznání a vysvět-lení existence celé sociální reality či její části v její historicky podmíněné po-době. Pojem sociální proces je ovšem zřejmě specifikací tohoto pohybu. Zahr-nuje právě určitý vývojový aspekt, určitý úsek pohybu, změnu pozorovatelnou (či pouze potencionální) v kvalitě společenského celku. Poznání vývoje, po-hybu, procesu patří mezi velmi složité vědecké úkoly.

Zdánlivě jako by existovaly dva typy přístupů k tomuto poznání:

1. stanovení vývojové zákonitosti,
2. posouzení stavu vývoje předmětu v různých časových okamžicích.

Prvý přístup je možno označit jako „teoretický“. Spočívá v odhalení záko-nitostí vývoje jevu (objektu, systému). Formulace vědeckého vývojového zá-kona je faktickým vyjádřením nejen příčinných souvislostí(2) existence jevu v určitých podmínkách, ale také vyjádřením možností jeho pravděpodobného dalšího vývoje. Procesuální charakter sociálních jevů může být postižen a vy-

(1) „Pohyb -- nejdůležitější atribut a způsob existence hmoty. Zahrnuje všechny procesy probíhající v přírodě a společnosti.“ [Filozofický slovník 1976: 3, 6, 2]

(2) Aniž je však tento zákon chápán ve smyslu jednoduchého příčinného vztahu „každé A vede vždy k B“. Zákony společenského vývoje existují objektivně, je to výraz nutných podstatných vztahů, prosazují se však prostřednictvím činnosti lidí, jsou modifikovány řadou podmínek a vlivů, mají proto zpravidla statistický charakter [Glezerman 1982].

světlen poznáním zákonem jeho existence a vývoje, odhalením jeho podstaty. Metody poznání procesualnosti jsou součástí vědecké praxe a formulace zákona vývoje jevu (objektu, systému), je vlastně hlavním cílem vědeckého bádání. Postižení procesualnosti společenských jevů je tedy možné především prostřednictvím poznání zákonů jejich vývoje, zákonů dynamických. Ostatní zákony (zákony fungování, struktury) lze pokládat za komplementární. Formulace vývojového zákona předpokládá odhalení základního rozporu příslušného jevu jako příčinně důsledkových vztahů v opakovatelných a opakujících se určitých relativně konstantních podmínkách. Vývojový zákon vyjadřuje podstatu dialektického pojetí existence objektivního světa, která vychází z faktu, že cokoliv existuje objektivně (jakýkoli jev, věc, objekt, systém), vzniká, mění se a zaniká. Věci tedy neexistují odjakživa a navždy, ale vznikají, rodí se a podmiňují vznik jiných dalších věcí a samy jsou produktem jiných věcí a jiných podmínek. Vznikají v důsledku řešení existujících rozporů jako výsledek boje protikladů v jednotě existujících věcí. V těchto vztazích, zdánlivě téměř nepřehledně složitých, existuje určitý řád, podmíněnost, opakovatelnost a zákonitost. Poznání této zákonitosti je jednou z možností poznání procesualnosti sociálních jevů a důležitým úkolem marxistické sociologie. Společenské zákony zahrnují všechny podstatné společenské souvislosti, existující objektivně jako celostný systém. Proto i poznané a formulované společenské zákony se vyznačují takovouto systémovostí.[3]

Pro odhalení zákona vývoje jevů je důležité poznání jejich stavů. Poznání stavů v podstatě pak představuje druhou cestu odhalování procesualnosti sociálních jevů. Nejde však ve skutečnosti o odhalení procesualnosti, ale o posouzení stavu jevu, nebo určitých stránek jeho struktury v různých časově více či méně odlehklých situacích. Tato cesta je tedy fakticky metodou poznání změny stavu. Proto jsme také již uvedli výše, že existují zdánlivě dvě cesty poznání procesualnosti. Ve skutečnosti však jde o cestu jedinou, jež tvoří složitě strukturovaný dialektický celek, zahrnující různé metodické kroky. Kontinuální charakter změny stavu věci je výrazem její existence v čase. Skutečné postižení sociálního procesu je tedy možné jen na základě odhalení jeho vývojového zákona, zákona vývoje objektu, systému, který je nositelem tohoto procesu. Přitom je důležité si uvědomit, že každý proces, tj. pohyb určitého objektu, vystupuje jako podmínka či funkce ve vztahu k dalšímu objektu (systému). Vývoj systému v etapě jeho fungování (v němž se zásadně nemění jeho podstata) je fakticky dán vývojem jeho částí, tj. změnou kvality rozporu podstaty existence těchto částí v důsledku a prostřednictvím jeho aktivity. Při analýze této složité dialektiky je nutno důsledně uplatňovat dialektickomaterialistický přístup.

Současné sociologické bádání se však při zkoumání procesualnosti většinou omezuje jen na zjišťování stavu systému, jeho struktury a změny tohoto stavu. Většina dosavadních přístupů k osvětlení sociálních procesů má tedy, možno říci, strukturně systémový charakter. To znamená, že odhaluje strukturovanost společnosti, vazby jednotlivých systémů, subsystémů a jejich prvků (tedy v podstatě zákony struktury), ale jejich procesualnost, vývoj se spíše jen konstatuje a má jakýsi „dodatkový charakter“. Jsou do jisté míry odhalovány pod-

(3) A. K. Uledov uvádí, že ve společnosti působí všeobecné, obecné a specifické zákony. Všeobecné jsou zákony materialistické dialektiky. Obecné zákony působí ve všech nebo v několika společenských formacích, specifické v rámci jedné formace. Sociologické zákony tvoří součást systému společenských zákonů a člení se na zákony struktury, fungování, vývoje, podle charakteru dále na dynamické, statické, absolutní a zákony tendence [Uledov 1975].

mínky a některé příčinné souvislosti pohybu věcí, ale je nedostatečně objasněn pohyb věci samé, tj. není osvětlen v dostatečně komplexní, exaktní a uchopitelné (v praxi využitelné) podobě. Tento stav má pak své negativní dopady, které se ovšem projevují složitě a zprostředkovaně. Ve vědě to vede k přeceňování úlohy „klidových momentů“ společenského vývoje, tj. především jeho strukturních stránek — pospolitostí a institucí. V společenské praxi to posiluje tendence k byrokratizaci institucí, či naopak k unáhleným nedomyšleným reorganizacím. V řízení se to pak projevuje v přehnaném soustředění pozornosti subjektu jen na jednotlivě izolované nebo nekomplexně chápané stránky společenského vývoje a v nedoceňování souvislosti funkčních a vývojových aspektů příslušných systémů.

Pokusy identifikovat sociální proces, jeho zákony, strukturu a systém nesporně přispívají k hlubšímu poznávání dynamického působení zákonů společenského vývoje. V této souvislosti stojíme před otázkou, zda je možné vymezit strukturu a systém sociálního procesu. Podle mého soudu je takový obecný systém možno vymezit jako předpoklad pro analýzu dialektiky společenského pohybu.

Vynikající východiska pro poznání procesualnosti společenských jevů a identifikace systémů sociálních procesů nebo systémů vazeb základních částí sociálních procesů poskytuje práce K. Marxe. Zejména v práci Německá ideologie je úvaha umožňující bližší identifikaci sociálního procesu. K. Marx zde píše: „Skutečnost je taková: určitá individua, která jsou určitým způsobem produktivně činná, vstupují do těchto určitých společenských a politických vztahů. Empirické pozorování musí v každém jednotlivém případě empiricky a bez jakékoliv mystifikace a spekulace prokázat souvislosti této společenské a politické struktury s výrobou“ [Marx 1976 : 230].

Marx dále rozebírá základní momenty životních procesů lidí. Říká, že prvním historickým činem člověka je výroba prostředků k uspokojování potřeb; za druhé, že uspokojená potřeba, činnost uspokojování vedou k novým potřebám; třetí moment vývoje je reprodukce lidského rodu; čtvrtým momentem je fakt, že určitý způsob výroby (činnosti uspokojování potřeb) je vždy spojen s určitým způsobem součinnosti, čili s určitým společenským stykem; a konečně je zde vědomí, spojené od počátku s činností lidí, je společenským produktem a zůstává jím, pokud vůbec existují lidé. Marx se zde a později v dalších pracích zabývá analýzou určujícího vlivu výrobního procesu na společenské a politické uspořádání i úlohou tohoto procesu v oblasti ostatních životních činností lidí a zkoumá jejich vzájemnou dialektiku. Naplňuje tak dialekticko-materialistický přístup k analýze společenských jevů. Toto pojetí má mimořádný metodologický význam pro rozvoj vědecké sociologie, pro zkoumání zákonů společenského vývoje, neboť vytváří i předpoklady pro systémové vymezení sociálního procesu. Marx zde velice výstižně postihuje dialektiku společenského pohybu a jeho materiální základ. Vycházíme-li z tohoto metodologického odkazu, je možné se pokusit o vymezení systému sociálního procesu a vztahů jeho složek. Podle mého soudu je tvořen následujícími složkami: Činnostmi, vztahy, pospolitostmi, institucemi, vědomím, vnitřním a vnějším prostředím. Složky vytvářejí strukturu každého sociálního systému a jsou současně strukturními elementy systému sociálního procesu. „Vše, co existuje, je buď časoprostorový strukturovaný proces (čili procesuální struktura), nebo (v odvozené sféře významů, v abstraktní idealizaci) více nebo méně fixovaná a z časoprostorového procesu abstrahovaná významová struktura, mezi jejímiž prvky jsou významové genetické souvislosti“ [Marx 1976 : 226]. Tato slova vystihují neoddělitelnost pohybu od času a prostoru a současně potvrzují význam a možnost

smysluplné abstrakce struktury systému. Způsob uspořádání složek sociálního systému je výsledkem jejich vzájemného působení a působení okolních systémů a jejich struktur. Zakládá i formu jejich působení v každém konkrétně historicky určeném okamžiku. Zdrojem tohoto působení jsou reálné rozpory existující ve všech složkách systému, jejich uspořádání i jejich řešení. Výsledkem (projevem) tohoto působení jsou určité změny a sled změn, tj. určitý proces. Sociálním procesem pak nazýváme takové působení jednotlivých složek struktury sociálního systému, jež vede ke změně v uspořádanosti vztahů mezi lidmi, k stabilizaci či destabilizaci těchto vztahů, vyvíření pospolitostí (integraci či dezintegraci) a jejich institucionalizaci. Jádrem sociálního procesu, obecně řečeno, je tedy postupné zdokonalování organizovanosti (negentropie) společenského systému. Taková koncepce sociálního procesu odpovídá současně vymezení „sociálního“ v rámci společnosti jako „sociálního v užším smyslu“ [Glezerman 1982].

Toto pojetí je abstrakcí jedné ze složek společenského pohybu, který zahrnuje další podstatné procesy, především výrobně ekonomické, sociálně politické, duchovní atd. Všechny tyto procesy spolu úzce souvisí, jsou fakticky rovněž abstrakcemi z celkového společenského pohybu. Vyznačují se složitou vzájemnou, hierarchizovanou determinací, jejíž charakter závisí na konkrétně historicky určité situaci. Aniž zde dále budeme rozebírat tuto problematiku, je důležité konstatovat, že neexistuje žádná forma pohybu hmoty, která by nebyla pohybem strukturovaným. Identifikace struktury sociálního procesu má tedy své oprávnění.

Činnostní základ sociálních procesů

Analýzu procesualnosti je možné začít od činností, ale při bližším rozboru se ukáže, že stejně tak by bylo možné začít od kterékoli složky systému sociálního procesu. Při důsledném zachování dialektického přístupu dojdeme totiž postupně k odhalení významu všech jednotlivých složek sociálních procesů a k poznání jejich vzájemné souvislosti. Žádná z nich nemůže být dostatečně poznána, není-li posuzována v souvislosti s celým systémem sociálního procesu.

Základní a svým způsobem určující částí každého společenského procesu je předmětná činnost lidí. Je totiž zdrojem jakékoli změny, bez praktické činnosti lidí se nemůže uskutečnit žádný, byť sebelepší záměr, plán, žádné přání, žádná potřeba nemůže být vyplněna. Činnost člověka však předpokládá určitou cílevědomost a předpojatost. „Rozdíl mezi lidmi a zvířady je možno vidět ve vědomí, v náboženství, ve spoustě jiných věcí. Lidé se sami začínají odlišovat od zvířat, jakmile začínají vyrábět prostředky ke svému životu a tento pokrok je podmíněn jejich tělesnou stavbou“ [Marx 1976 : 226].

Lidé se liší od zvířat především tím, že vyrábějí, že vykonávají určité činnosti, které předpokládají cílevědomé jednání. Vznik člověka jako společenské bytosti, jako druhu *Homo sapiens* je spojen s pracovní činností. Již jeho počáteční — jakási živočišně instinktivní — aktivita nutně obsahovala určité prvky vědomého, poznaného, zkušenostního jednání, které se postupně rozšiřovaly. K. Marx uvádí srovnání mezi životní aktivitou pavouka a včely a aktivitou člověka. „... nejhorší stavitel se od počátku liší od nejlepší včely tím, že dříve než začne stavět buňku z vosku, vystaví ji už ve své hlavě... Dělník se liší od včely nejen tím, že mění formu toho, co je dáno přírodou, ale v tom, co je dáno od přírody, uskutečňuje zároveň svůj vědomý cíl, který určuje jako zákon celý způsob a charakter jeho činnosti a kterému musí podřizovat svou vůli“ [Marx 1978 : 185]. Tím je výstižně řečeno právě to, čím se liší činnost lidí od

činnosti všech ostatních živých subjektů. Je tím přesně vystižena specifika aktivity člověka. Činy člověka, činnosti lidí, jsou tedy v naprosté své většině v současných podmínkách nejen uvědomované a vědomé, ale i cílevědomé. To ovšem neznamená, že tato cílevědomost je nezávislá, předpojatá, že je jakýmsi prvním hybatelem lidské činnosti. Činnosti obsahují vždy určité silové působení o určité vydání či směnu energií. Bez činu, tj. bez příslušného vydání energie jednoho objektu či soustav objektů by nemohlo dojít ke styku a ke změně jiného objektu. Činnosti lidí jsou zdrojem, příčinou i cestou řešení všech reálných rozporů mezi člověkem a podmínkami jeho života i mezi lidmi navzájem a mezi lidstvem jako celkem a přírodou atd.

Za výchozí bod (podmíněný předcházejícím vývojem) v realizaci určité činnosti lidí můžeme pokládat potřebu a zájem, které vznikly jako produkt objektivních podmínek, v nichž lidé žijí.

Zájmy tedy vytvářejí bezprostřední podněty pro realizaci určitých činností. Lidé jednají na základě svých zájmů, které si uvědomují jako něco, čeho chtějí dosáhnout, uskutečnit, získat, mít, vlastnit, prožít, změnit, vytvořit, vybudovat atd. Především v této činné (slovesné) podobě je zájem registrován v běžném vědomí lidí. Činná podoba formulace zájmu ve vědomí předpokládá zpravidla v dalším kroku precizaci do podoby cíle, to znamená mimo jiné konfrontaci chtěného s možnostmi, prostředky, reálnými podmínkami dosažení cíle (posouzení efektivity z hlediska nákladů, energie atd.). Teprve po této konfrontaci dochází k racionalizaci zájmu a formulaci reálného cíle. (Předpokladem zde ovšem je dostatečná znalost podmínek, schopnost a exaktnost konfrontace apod. Kdyby všichni lidé měli dostatečné schopnosti a podmínky pro tuto konfrontaci, bylo by méně nenaplněných cílů.) Stanovení cílů na základě racionální konfrontace zájmu a podmínek zahrnuje často také určení pomocných a postupných cílů a prostředků dosažení cíle hlavního. Teprve pak zpravidla následuje výkon konkrétní činnosti, skutečné použití příslušných prostředků a vydání energie, tj. realizace činnosti. Pak následuje *výsledek, efekt*, to je buď úplné nebo částečné dosažení cíle — tedy buď úplné, nebo částečné uspokojení zájmu cestou výkonu určité činnosti (změnou předmětu, ale i prostředku, subjektu), dosažení změny objektivních podmínek jako předpokladu vzniku dalších nových potřeb a zájmů atd., atd. Činnost je proces, jímž se, jak bylo již uvedeno, zprostředkovává látková výměna mezi člověkem a přírodou (nebo člověkem a „druhou“ přírodou). Je tedy především prostředkem spojení člověka s podmínkami jeho existence a současně nástrojem jejich přetváření a vytváření. Přitom se mnohé z těchto podmínek v závislosti na konkrétně historické situaci mění na determinanty činnosti či na její modifikující faktory. Činnost je proces, který tím, že je realizován člověkem, lidmi v reálném prostředí hmotného světa, přináší nejen dosažení plánovaného cíle, ale také některé další výsledky. Každá lidská činnost vedle cílevědomě dosahovaných výsledků produkuje řadu vedlejších paralelních a nepřímých efektů, které tvoří důležitý moment při fungování sociálních systémů. Jedním z nejdůležitějších vedlejších výsledků (efektů) většiny lidských činností je, jak známo, sociální vztah. Lidé ve své činnosti působí nejen na předmět pomocí příslušných prostředků, ale tyto prostředky v té či oné míře v závislosti na charakteru předmětu a podmínek působení také ovlivňují a vytvářejí vztahy mezi lidmi. Produkují člověka jako sociální bytost, jako „průsečík lidských vztahů“. V tomto smyslu chápeme činnost jako základ sociálních procesů. *Sociální procesy ve své většině vlastně vznikly a vznikají jako paralelní výsledek činností, jež lidé vykonali a vykonávají v reálných přírodních a společenských podmínkách.* Tyto „vedlejší“ sociální efekty jsou zejména patrné u těch činností, jež jsou

nezbytné pro zachování života. To jsou činnosti, jimiž člověk vytváří materiální hodnoty potřebné pro reprodukci života a pro rozvoj společnosti, tj. činnosti pracovní. Práce jako základní podmínka lidské existence poskytuje lidem nutné prostředky k životu a současně formuje člověka jako skutečně lidskou společenskou bytost. Lidé se ve výrobním procesu sdružují a vstupují do důležitých i méně důležitých vzájemných vztahů. V návaznosti na to a spolu s tím pak další procesy, zejména procesy směny, rozdělování a spotřeby, vytvářejí a utvrzují určité sociální vztahy, jež vznikly bezprostředně v oblasti výroby a dávají vznik specifickým sociálním pospolitostem — třídám, které hrají rozhodující úlohu ve společenském životě.

Dialektická souvislost všech sfér společenského života, jejich vzájemná systémová podmíněnost obsahuje možnosti (a současně je výsledkem) vzniku „vedlejších“ sociálních efektů u všech typů lidských činností, tedy i u činností nepracovních. Tyto vedlejší efekty se příslušným a velmi složitým způsobem kumulují, integrují a projevují ve všech strukturních složkách dané společnosti.

Z hlediska analýzy lidského činu jde vedle meritorních efektů tedy vždy ještě o následující paralelní výsledky:

1. *Efekt v oblasti prostředku*

je vyvolán tím, že pro dosažení určitého cíle byl použit prostředek s příslušným vydáním energie. Efekt na prostředku se projevuje zpravidla jako změna směrem k opotřeбенí prostředku.

2. *Efekt v oblasti prostředí*

Čin je realizován vždy v rámci určitého „vnitřního“ prostředí procesu a celý proces probíhá v rámci „vnějšího“ prostředí. Použití prostředku vede ke změnám v rámci podmínek prostředí.

3. *Efekt v oblasti vědomí subjektu (vykonavatele činu)*

Cílevědomost realizovaného činu, jak jsme výše naznačili, závisí na schopnostech subjektu, objektivních podmínkách činnosti a stupni rozvoje společenského systému. Každý čin přináší změnu (byť i nepatrnou) ve vědomí subjektu. Může jít o rozšíření zkušeností s použitím prostředků k dosažení cíle nebo zkušenost z reálností cíle ve vztahu k podmínkám jeho dosažení, z průběhu činu, jeho souvislosti apod. To jsou možné efekty činnosti, jež můžeme označit jako přímé, neboť plynou z bezprostřední realizace činu. Současně však efekt konkrétního činu ve vědomí může mít charakter nepřímý. Může být zprostředkován dalšími subjekty. Charakter tohoto efektu má pak výrazně společenský aspekt a spojujeme jej s efekty činů sociální oblasti.

4. *Efekt antropobiologický*

Tuto linii efektů sledujeme ve vztahu k subjektu činu. Použití určitého prostředku, které vyžaduje příslušnou kvalifikaci, spotřebovává také příslušnou dávku síly člověka. I v tomto směru má tedy realizovaný čin svůj dopad. Opět ovšem záleží na charakteru procesu a činnosti. Projevuje se např. v oblasti adaptace člověka (psychické, fyziologické, fyzické apod.) na určitou činnost. Běžný efekt tohoto typu je však zjištělný již například v rovině únavy a je pochopitelně markantnější u opakovaných činností než u jednotlivých izolovaných činů.

5. *Efekt sociální*

Zejména tento výsledek konkrétního činu nás v této úvaze nejvíce zajímá. Projevuje se v tom, že příslušný čin vede ke vzniku, ovlivnění, zániku, změně apod. určitého sociálního vztahu (vztahu mezi lidmi). Žádný čin člověka není

zcela izolovaný. I když se samozřejmě (v závislosti na charakteru procesu či jeho obsahu) sociální dopad činů liší, vždy je zde v té či oné podobě přítomen.

Výraznější jsou všechny tyto, popřípadě další efekty, samozřejmě u procesů probíhajících ve společenské základně, tj. u výrobně ekonomických, než například u procesů výchovných a komunikačních či poznávacích, u procesů zábavy a rekreace. Nicméně i zde bychom při důkladném zjišťování patrně určité efekty zaznamenali, a to i u jednotlivých činů. Problém zjištění tohoto efektu je však především problémem citlivosti nástroje zjišťování.

Těchto pět linií, v nichž se projevují paralelní efekty všech činností individuů, vystihuje podle mého soudu systémovost výkonu i dopadu lidské aktivity. Síla projevu, váha a význam efektů jsou však velmi rozdílné. Přestože skutečně existují, často je vůbec neregistrujeme jako jednotlivé dílčí výsledky naší činnosti. Mnohé z nich zaznamenáváme až v určitých podmínkách nebo až v určité kumulaci jako výsledky činností lidí. Výsledky činů lidí se tedy výrazně projevují při jejich opakování, k němuž dochází v rámci společenských procesů. Z hlediska zjistitelnosti efektů lidských činů můžeme rozlišit:

Výsledky okamžitě zjistitelné — jsou charakteristické především pro většinu procesů probíhajících v oblasti výrobně ekonomické základny společnosti. Přestože i zde existuje řada konkrétních činností, jejichž výsledek se projevuje pouze v parciální podobě, neboť jsou například součástmi složitějších postupů výroby a jejich skutečný smysl se projeví až jako konečný efekt těchto složitých postupů.

Velmi obtížně je bezprostředně zjistitelná většina efektů paralelních. Jak jsme uvedli, většinu konkrétních paralelních efektů subjekt činnosti (ale ani ostatní subjekty) vůbec neregistruje. Tyto efekty jsou zjistitelné zpravidla až po určitém čase nebo při určitém opakování činnosti. V takovém případě můžeme mluvit o kumulaci dílčích efektů. Je to typické pro všechny paralelní výsledky lidské činnosti. Mohli bychom uvést řadu příkladů těchto kumulacích efektů. Projev kumulovaných paralelních efektů v oblasti prostředků se například může objevit v podobě poruchy v důsledku únavy materiálu. Kumulované efekty paralelního charakteru v oblasti prostředí jsou dostatečně známé například v zemědělské výrobě. V důsledku jednostranného používání umělých hnojiv se po určité době projevují příznaky snížené produkce, intoxikují se spodní vody apod. Tyto efekty nejsou zpravidla patrné ihned, ale až po určité době a jejich význam je však často tak velký, že ohrožují vlastní meritorní proces.

Mimořádný význam má *kumulace efektů paralelních činností v oblasti individuálního, ale také skupinového a společenského vědomí*. Procesy vytváření vědomí zahrnují všechny tyto kumulace efektů v podobě zkušeností a v procesech výchovných, komunikačních a ideologických se s touto kumulací cílevědomě počítá, je předpokládána a projektována.

Kumulací paralelních efektů činností v sociální oblasti dochází buď ke stabilizaci, nebo k destabilizaci a změně vztahů. Výsledkem je vznik určité spolitosti lidí, nebo naopak její rozpad, popřípadě její reorganizace. Konkrétní průběh kumulace dílčích efektů záleží na charakteru procesu, orientaci jeho meritorní činnosti. Právě kumulací efektů lidských činností se v této oblasti vytváří základ vlastních sociálních procesů.

Kumulace efektů v různých oblastech činnostního systému vyžaduje alespoň stručný dodatek. Náš popis dopadu paralelních efektů činností lidí byl zatím, možno říci, jednosměrný. Jak však je zřejmé ze systémového uspořádání činností lidí, jednotlivé složky, včetně podmínek tohoto systému, se vzájemně

ovlivňují. To má za následek, že nedochází ke kumulaci efektů v rámci činnosti jednoho druhu prostou lineární sumací. Každý jednotlivý výsledek již sám o sobě je modifikován složkami systému a v závislosti na stavu celého procesu na charakteru opakovaných činností, změně podmínek apod. Proto probíhá kumulace nerovnoměrnou cestou. K tomu je nezbytné dále vzít v úvahu působení souběžných společenských procesů a jejich činností, které mohou, ale také nemusí, mít vždy souhlasný cíl a jejichž hlavní složky (subjekt činnosti, prostředky činnosti, podmínky) nejsou, ale i mohou být a často jsou totožné. Tím se ovšem kumulují efekty, ne pouze činností jednoho procesu, ale všech podstatných společenských procesů současně. Za této situace se často setkáváme s procesy kontradiktorickými, jejichž meritorní, či paralelní efekty působí po linii opačných vektorů rozdílnou silou. Jednotlivé společenské procesy a jejich činnosti tak vytvářejí složitý dialektický rozporný systém.

Dochází k složitému vzájemnému prolínání, působení, skladbě výsledků činností lidí a k jejich integraci v určité, relativně stálé stavy. Takovými relativně stálými stavy jsou například aktuální vědomí lidí, jejich praktická zkušenost, ale také morálně politická situace, vzdělanost atd. V sociální oblasti mají kumulované a integrované efekty lidských činností zpravidla podobu sociálních institucí a jejich organizace. Tyto formy relativně stálých stavů ve svém celku vytvářejí určitý konkrétně historicky určený způsob života lidí. Prostřednictvím efektů lidských činností dochází tedy k tomu, že se vytváří určitá forma „klidového stavu“ dynamiky společenského vývoje, diskontinuální moment tohoto pohybu. Úloha jednotlivých druhů činností, jak jsme již upozornili, je rozdílná. Vědecký přístup k analýze této problematiky vychází z faktu určující úlohy výrobně ekonomických procesů a jejich činnostního základu a z nich pramenících meritorních i paralelních efektů. „Lidé se sami začínají odlišovat od zvířat, jakmile začínají vyrábět prostředky k svému životu...“ píše K. Marx [Marx 1976 : 226]. Tím, že jsou lidé produktivní, vyrábějí, musí ovšem nutně vykonávat příslušné produktivní činnosti. Musí tedy zacházet s výrobními prostředky a působit jimi na předmět, vstupovat do reálných vztahů s ostatními lidmi, dosahovat meritorních výsledků i paralelních efektů.

Podrobnější poznání průběhu kumulace a integrace efektů lidských činností i podmínek jejich přeměny ve společenský rozpor je důležitým krokem k pochopení mechanismů sociálních vztahů a projevu zákonů společenského vývoje. Integrace efektů lidských činností probíhá na základě reálné organizace společnosti. Tato organizace odpovídá dosaženému stupni rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů a je rozhodujícím způsobem formována zájmy tříd a velkých sociálních skupin. Organizace, tj. určitá institucionální vybavenost a uspořádání vztahů ve společnosti, je jak výsledkem kumulace a integrace efektů lidských činností, tak také jejich nástrojem. Prostřednictvím institucí a organizace jejich působení, fungování a změny může společnost ovlivňovat nejen meritorní, ale také paralelní efekty všech lidských činností. Důležitým předpokladem zde ovšem je existence takového společenského subjektu, který má zájem optimalizovat společenské procesy a jejich důsledky. Současně musí mít tento subjekt schopnost poznávat procesy a toto poznání aplikovat v příslušných organizačních a řídicích činnostech. V současné době se požadavek optimalizace dopadu lidských činností a jejich cílevědomá integrace projevuje v požadavku komplexnosti řízení všech společenských procesů.

Závěrem této úvahy o činnostním základu sociálních procesů, je nezbytné podat pracovní vymezení pojmu sociální proces. Zdá se užitečné rozlišovat pojmy společenský a sociální proces. (Sociální v „širším“ a sociální v „užším“ smyslu.) Společenské procesy tvoří celý složitý systém vývoje společnosti. Za-

hrnují nejen vlastní sociální proces (jako aspekt), ale také procesy výrobně ekonomické, ekonomické, sociálně politické, kulturní, výchovné, komunikační apod. Naproti tomu za sociální proces je v tomto pojetí považován proces kumulace a integrace těch paralelních efektů lidských činností, které vedou ke vzniku určité pospolitosti lidí a její organizace, popřípadě institucionalizace. Sociální proces je tedy to, co vede k organizaci ve společnosti. Zahrnuje však jak vznikání a vývoj společenských institucí, tak také jejich fungování, zánik či změnu.

Rozlišení společenského a sociálního procesu je užitečné především z analytických důvodů. Umožňuje přehlednější sledování všech sociálních souvislostí lidských činností. Vytváří se tím podle mého soudu možnost poznání zákonů struktury, vývoje a fungování společenských celků a tím i předpoklad účinnějšího sociologického poznání a jeho vstupu do praxe.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sistémnost i obščestvo*. Moskva, Mysl' 1980.
Dějiny marxistickéj dialektiky. Bratislava, Pravda 1973.
Dialektika a systémový přístup. Praha, Svoboda 1979.
Filosofický slovník. Praha, Svoboda 1976.
Glezerman, G. J.: *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání*. Praha, Svoboda 1982.
Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
Kagan, M. S.: *Čelověčeskaja dějatěl'nost'*. Moskva, Nauka 1974.
Kutta, F.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1981.
Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie. Vybrané spisy, sv. 1*. Praha, Svoboda 1976.
Seiler, V.: *Štruktúra ľudského činu*. Bratislava, Pravda 1974.
Solcová, M.: *K vymezení sociální sféry a sociálního rozvoje socialistické společnosti*. Sociologický časopis 1981, č. 5.
Zeman, J.: *Teorie odrazu a kybernetika*. Praha, Academia 1978.

Резюме

Ф. Знх: К методологическим вопросам анализа социальных процессов

В данной статье освещается вопрос понимания социального процесса. Автор исходит из того факта, что современное развитие марксистского социологического исследования общества предполагает преодоление определенных абстрактных подходов, особенно, в познании общественного движения. Путь к пониманию общественного развития заключается в познании механизма действия законов этого развития.

В статье предпринимается попытка определить механизм действия законов путем определения системы социального процесса. Социальный процесс понимается как ряд следующих друг за другом изменений, ведущих к упорядочению определенных отношений между людьми (группами) и их институционализации в конкретно исторически определенных условиях. Воспринятый таким образом социальный процесс является абстракцией одного из компонентов общественного движения, включающего другие существенные процессы (производственно-экономические, социально-политические, духовные и пр.). Они вместе взятые образуют сложную диалектически и перархически взаимно упорядоченную систему.

Основу общественных процессов образуют общественные деятельности людей. Их деятельность характеризуется как предметными, так и параллельными результатами (эффектами). Речь идет об эффектах в области «средства действия», «среды», «сознания субъекта действия», «антропологическом» и «социальном эффектах». Затем рассматривается вопрос кумуляции этих эффектов и социальный процесс представлен как процесс,

ядром которого являются кумуляция и интеграция «социальных» эффектов видов общественной деятельности людей.

В заключение выдвигается предложение по терминологическому различению «общественного» (социальное в более широком смысле слова) и «социального» (социальное в более узком смысле слова). Социальное в более узком смысле включает отношения между индивидами и социальными группами (включая организационные и социально-психологические аспекты этих отношений).

Summary

F. Zich: On Methodological Problems of the Analysis of Social Processes

This paper discusses the issue of the conception of the social process. The fact is acknowledged that the present development of Marxist sociological research of society presupposes the overcoming of certain abstract approaches, particularly as regards the cognition of social motion. The way to understanding social development lies in the recognition of the mechanism of the operation of laws governing this motion.

The paper attempts to identify the mechanism of the operation of laws by way of defining the social-process system. The social process is conceived as a succession of changes leading to the organization of certain interhuman (intergroup) relations and their institutionalization under concretely historically determined conditions. The social process conceived in this way is an abstraction of one of the components of social motion which involves further substantial (production-economic, sociopolitical, spiritual, etc.) processes. All of these contribute to the formation of a complex, dialectically and hierarchically organized system.

The social activities of people form the basis of social processes. The people's performance is characterized by both meritorious and parallel results (effects). What is involved here are effects in the area of the "means of action", "environment", "conscience of the subject of action", the "anthropological" and "social effect". The paper goes on to discuss the question of the cumulation of these effects, and the social process is presented as a process in whose core the cumulation and integration of the "social" effects of the people's social activities are taking place.

In conclusion a proposal of a terminological differentiation between the „social“ in the broader sense of the word and the „social“ in the narrower sense of the word is advanced. The social in the narrower sense of the word involves relationships between individuals, social groups (with the exception of classes), between individuals and social groups, inclusive of organizational and sociopsychological aspects of these relations.